

Registrering og bevaring av kulturminner langs vassdrag, vassdragsformidling i Norge

Av Toril Almenningen

Toril Almenningen er prosjektleder i NVE

Forvaltningen og kulturminner

Kulturminnevernet er en del av det samlede miljøvernet og er følgelig tillagt Miljøverndepartementet ved Riksantikvaren. Fra 1991 ble vernet desentralisert og mye av oppgavene er tillagt Fylkeskommunene ved Fylkeskonservator. Fylkeskonservator mottar henvendelser, gir råd og fatter vedtak i de fleste saker etter Lov om kulturminner.

Fylkesvise verneplaner skal sikre et utvalg kulturminner som utgjør et tverrsnitt av fylkenes bosettings- og næringshistorie. Disse blir lagt til grunn for forslag om representative fredningsobjekter for å ivareta helheten i kulturminnebestanden. Landsverneplaner skal sikre et utvalg representative kulturminner og kulturmiljøer som er plukket ut i henhold til en landsdekkende prioritering. For større kulturminner og kulturmiljøer vil det foretas en streng prioritering ut fra en nasjonal ressursvurdering.

I en rekke stortingsmeldinger fram-

holdes prinsippet om at den enkelte bransje og samfunnssektor har ansvar for miljøvern og for å ta vare på sine kulturminner og behandle dem etter faglige retningslinjer i samarbeid med kulturvernmyndighetene. Flere stats-etater/bransjer har derfor opprettet egne museale ordninger som ivaretar ansvar for etatens/sektorens kulturminner på en faglig forsvarlig måte. Eksempel på dette er Norsk Vegmuseum, Norsk Telemuseum og Norsk Oljemuseum.

Riksantikvaren samarbeider med fylker og kommuner om en landsdekkende registrering av kulturminner - SEFRAK. Det er meningen at alle faste kulturminner skal bli registrert og kunne overføres til kommunenes register over bygninger (GAB). Foreløpig er hus fra før 1900 prioritert, men det er meningen at også andre, som tekniske og industrielle kulturminner skal inn i dette registeret.

Året 1997 er utnevnt til Kulturminnevernår, en aksjon som er et samarbeid mellom Riksantikvare, Kulturde

partementet ved Norsk Museumsutvikling (NMU) og de frivillige kulturvernorganisasjonene. Fylkeskommunen og muséene er viktige forvaltere og formidlere av kulturminnene. En stor del av kulturminnene er eid og formidlet av muséene, som dermed blir viktige aktører når det gjelder vedlikehold og formidling av kulturminnene.

Ut over dette er det også mye privat engasjement når det gjelder kulturminner. Dette engasjementet kan være organisert gjennom midlertidige aksjonsgrupper, historielag og/eller frivillige organisasjoner som Fortidsminneforeningen.

NVE og kulturminnene

Etter at NVE, Statkraft og Statnet ble splittet opp i tre enheter er ikke NVE eier av større anlegg eller kulturminner. NVE har et nett av hydrologiske målestasjoner landet over og fem regionkontorer, foruten det arkivmaterialet som ennå ikke er overlevert Statsarkivet.

NVE har fremdeles tilsynsansvar overfor vassdragsanlegg og er aktive når det gjelder formidling av kunnskap om vassdrag og energi og har derfor til en viss grad bidratt til restaurering av dammer/forbygninger/kanaler og til formidling av våre arbeidsområder i muséer og sentre.

I perioden 1988-90 samarbeidet NVE med Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren om å foreslå arbeidsopplegg for registrering av eldre vassdragsanlegg og innretninger, vurdere konsekvenser av nedlegging/istandsetting og foreslå retningslinjer

for ansvarsforholdet ved fremtidig drift og vedlikehold. Rapporten ble liggende på hyllen av ulike grunner. Haldenvassdraget ble i dette prosjektet valgt ut for prøveregistrering sammen med to vassdrag i Nordland; Breidvad- og Oldereidelva i nærheten av Bodø.

I 1995-96 ble arbeidet delvis tatt opp igjen gjennom et kartleggingsarbeid i prosjektet "Vassdragsformidling og organiseringsbehov." Fokus her var en stadig stigende strøm av museums- og senterprosjekter, i tillegg til mange små lokale bevaringsprosjekt som søkte NVE sentralt og regionalt om midler. NVE hadde behov for å organisere sitt arbeid på dette området og etablere en museal ordning i likhet med andre etater.

NVE har i mer enn 75 år vært en viktig aktør i det norske landskap, gjennom kanaliseringer, kraftanlegg og forbygninger. De siste årene har NVE vært aktive når det gjelder avbøtende tiltak som terskler og restaurering av elvestrekninger.

Regionkontorene i NVE har deltatt i mange restaureringsprosjekt, også med kulturhistorisk utgangspunkt. Vi kan nevne to store tiltak; Telemarkskanalen og Røros-området. NVE har ennå ikke midler som spesielt er øremerket bevaring av kulturminner, men vi har brukt poster som er øremerket vedlikehold av eldre dammer og forbygninger.

I 1997 vil vi sette i gang et pilotprosjekt i Region Øst med hovedkontor på Hamar. Dette er starten på en nettverksoppbygging der vi gjennom faste av-

taler med museer utvikler en museumsordning for våre arbeidsområder og de kulturminner som vi mener vi kan bidra med kunnskap om. Dette vil primært gjelde dammer og forbygninger, og ut fra våre ansvarsområder er sikkerhet et viktig anliggende.

Eksempel; Prøveregistrering i Haldenvassdraget 1989-90

Prøveregistreringen resulterte i innsamlede data om 368 innretninger og 815 fotografier lagret på videoplate. Av disse er 330 innretninger fra Haldenvassdraget og det ble framkalt 1100 bilder hvorav 800 fra Haldenvassdraget er lagt inn i bilderegisteret. Base for registreringen var Vassdragsregistret i NVE (nå seksjon for miljøhydrologi).

NVE forhandler i disse dager med Kanalmuséet om en overføring av data og nødvendig datautstyr, men pga. tekniske vanskeligheter er dette ennå ikke sluttført. Eks. på "bilder" og lister fra databasen er lagt ved foredraget.

Prøveregistreringen i Haldenvassdraget var ment å være starten på et større prosjekt der innretninger i hele landet ble registrert. Dette vil det ikke bli noe av, ut fra dette opplegget. Det er mer sannsynlig at kulturminnene langs vassdrag blir en del av Riksantikvarens samlede registrering av kulturminner og bl.a. inngå i Statens Kartverks bygningsregister.

I Numedalsvassdraget har vi nettopp gjennomført en registrering basert på denne løsningen.

Eksempel; Prosjekt Kulturminner langs Numedalsvassdraget 1996-97.

NVE har bidratt med midler til registrering av fløtningsminner og eldre vassdragsinnretninger, men dette er det første prosjektet etaten er med på der registrering skal direkte etterfølges av bevarings- og formidlingstiltak. Styringsgruppa som er nedfelt representerer to fylkeskommuner, museer, 6 kommuner, NVE og Fellesfløtningsforeningen for Numedalslågen. Referansegruppa representerer Norsk Bergverksmuseum og Norsk Skogbruksmuseum, Fylkesmennene i to fylker, reiseliv og skoler ved reiselivsorganisasjoner og Utdanningsdirektøren.

Bakgrunn

Grunnen til at man har fått til en så tung organisasjon bunner i forarbeidet. Det har vært arbeidet med vannbruksplan og Fylkesdelplaner for Lågen, ny konsesjon for Nore-verkene, fløtningsavtaler utløper og det blir satset på kultur i reiselivssatsingen. Mange har blitt involvert og bevisstgjort om nødvendigheten av å gjøre noe og gjøre det nå.

Forprosjektbeskrivelsen ble utarbeidet av et tre-årig næringsutviklingsprosjekt "Numedalsutvikling", og hensikten er derfor bredere enn "bare" bevaring og tilrettelegging av kulturminner, det er også viktig å bidra med ressurser for utvikling av regionen.

Styringsgruppa ønsker å arbeide pragmatisk. Målet er ikke å "grave" seg ned i endeløse registreringer og detaljbearbeiding, men å bruke eksisterende

kunnskap best mulig og komme fram til konkrete resultat; ivareta kulturminner som blir aktivt formidlet som en ressurs for regionen.

Objekt og prioriteringer

Objektene består av fløtningsinnretninger, fiskeinnretninger og anlegg for energiproduksjon og forsyning. De blir prioritert etter kriterier fastsatt av styringsgruppa. Kriteriene tar hensyn til tidligere prioriteringer lokalt (kommunene), hvilke innretninger som best viser historisk utvikling og arbeidsprosesser, tilgjengelighet og sikkerhetsmessig risiko. Andre kriterier er miljøverdi, mangfold, sjeldenhet, bruksverdi og symbolverdi.

De som får prioritering 1 vil bli spydspisser i formidlingen, de scorer høyt på flere kriterier og egner seg til å bli markedsført i første rekke. Prioritering 2-objekt har også så høye verdier at de bør tas vare på, men ikke nødvendigvis tilrettelagt i så sterk grad. Prioritering 3-objekt blir ikke prioritert og kan selges, fjernes eller tas i bruk til annet formål f.eks. fritidsbolig. Prioritering 4 er objekter som kan medføre øket sikkerhetsrisiko, f.eks. dammer som ikke blir vedlikeholdt og der fare for dambrudd kan få konsekvenser for mennesker, bygninger eller vei/jernbane. Det gjelder også fare i forbindelse med ferdsel og lek. Disse må fjernes eller vedlikeholdes i tilstrekkelig grad så de ikke utgjør en øket fare.

Registreringsmetode

Først og fremst bygges det på tidligere undersøkelser og tidligere utviklet

metode. I forbindelse med vannbruksplanen for Lågen ble det i 1986 registrert 144 objekt i selve hovedstrengen, Lågen. Videre eksisterer det en tidligere undersøkelse fra 1988 fra sideelva Kobberbergselva i Kongsberg.

Disse dannet utgangspunkt for en lignende undersøkelse i 14 sideelver fra Nore og Uvdal til Andebu og Larvik. Totalt er det registrert 289 objekt i 7 kommuner.

Prosjektet valgte å bruke SEFRAK-skjema og tok ut stedfesting ved UTM-koordinater som så ble lagt inn i ARC-info. De viktigste data som løpenr., kommune, navn, objekttype, stedsnavn, tilstand, prioritet, vassdragsnr., kartnr. og koordinat er også lagt inn i regnearket Excel som lett sorterer etter hva slags data man vil ha ut. Med denne enkle behandlingen sikres at data lett kan overføres til kommunene i ettertid og registreres i SEFRAK/GAB register når det blir aktuelt.

Bevaring og formidling

I etterkant av registrering og prioritering går forprosjektet over i et hovedprosjekt der ulike delprosjekter skal gjennomføres. Det gjelder istandsetting/sikring, formidling og vedlikeholdsavtaler.

Prosjektene skal gjennomføres over en tidsperiode på fem år. Blant disse tiltakene finner vi samletiltak som informasjonstavler/skilting for alle prioriterte objekt, brosjyrer inkl. kart over kulturminnene i hver kommune, en populærvitenskapelig publikasjon om vassdragets historie fram til idag,

undervisningsopplegg for skolene m.m.

For å finansiere dette er det foreslått opprettelse av et fond for kulturminnene langs Numedalslågen med ulike bidragsytere. Delprosjektene må søke fondet om midler.

Viktigste erfaringer så langt;

1. Registrering og prioritering er nødvendig utgangspunkt for bevaring og formidling.
2. Prioritering må foretas ut fra en samlet vurdering basert på flere relevante kriterier og må sikres med kommunestyre/fylkestingsvedtak.
3. Viktig å få fram både større og ikke minst mindre prosjekt; og få fram helheten i bruk av vassdrag.
4. En samlet plan og ansvars plassering gir tid til gjennomføring av tiltak.
5. Det er viktig å være pragmatisk i gjennomføringen dvs. avpasse ambisjonsnivå til lokale forhold.

Annen vassdragsformidling i Norge

Gjennom kartleggingsprosjektet "Vassdragsformidling og organiseringsbehov" fikk NVE en bred oversikt over aktiviteten med formidling av vassdrags- og energitema. Rapport fra dette prosjektet ble utgitt sommeren 1996 (NVE Publikasjon nr. 11A 1996).

Gjennom prosjektet ville NVE ha svar på følgende spørsmål;

- 1) Hva er NVEs samarbeidsområder vis á vis muséer og sentre?

- 2) Hvem er aktørene og hvordan er konkurranseforholdene mellom dem som arbeider med å;
 - a) ta vare på kulturminner i og ved vassdrag
 - b) forske i og formidle vassdrags- og energihistorie
 - c) formidle samtidsinformasjon og framtidsvyer knytta til vassdrag og energi?
- 3) Hvilke mål bør gjelde for samarbeidet?
- 4) Hvordan bør vi organisere arbeidet? Resultatet av kartleggingen kan oppsummeres i tabell 1 på neste side.

KORT BESKRIVELSE AV DE ULIKE GRUPPER VIRKSOMHETER OG PROSJEKT

1) Restaurering/bevaring av vassdragsinnretninger/miljø.

Det er mange bevaringstiltak knyttet til både natur- og kulturminner. Disse er av varierende størrelse. De kan være knytta til f.eks. kvernhus, sagbruk, møller, dammer, lenser, tømmerrenner. Og det kan være større prosjekt som tar for seg hele eller deler av vassdrag og arbeider med dokumentasjon, formidling og tilrettelegging av natur/kultur samla sett. Tiltakene kan ha sitt utgangspunkt i vannbruk/flerbruksplaner, Aksjon vannmiljø og lokale/regionale kulturvernaksjoner, og søker dermed midler fra mange kilder. Stort sett alle større vassdrag i Norge har et eller flere slike prosjekt gående. Eksempel på slike prosjekt er Voss Mylna, Stampeanlegg i Ål, Telemarkskanalen, Fergestad Åmli, Mostadmark Jernverk, Aursfjordsaga.

Tabell 1**Grupper av virksomheter og prosjekt fordelt på type og region:**

Type virksomhet/prosjekt	Reg. Øst	Reg. Vest	Reg. Sør	Reg. Midt-N	Reg. Nord-N	Sum
1) Restaurering vassdrags- og energimiljø	27	14	54	26	18	139
2) Museum og tiltak	5	3	5	3	3	19
3) Kraftverksmuseum	3	9	7	2	6	27
4) Senter og tiltak	3	8		5	1	17
5) Energisenter/besøksverk	2	6	9		5	22
6) Plan/tilrettelegging og info	15	7	12	3	9	46
7) Bygdeutvikl./Næringsutvikl.	4	1	4	7		16
8) Museer med nasj.funksjon	2		2			4
9) Dokumentasjon	4		2	1	1	8
Totalt	65	48	95	47	43	298

Kartleggingen omfatter både eksisterende og planlagte virksomheter.

2) Museum og tiltak i kombinasjon består ofte av kulturminner knytta opp mot ny bruk som museum/kafé, kombinert med turstier, kulturarrangement og ulike aktiviteter. De kan ha sitt utspring i restaureringstiltak, men er kommet så langt at de er etablert som museum med museale oppgaver og knopp-spring til denne aktiviteten. Dette er hva man kaller spesial- eller temamuseum. Der er også eksempel på naturhistoriske

temamuseum som Norsk Bremuseum i Fjærland.

Andre eksempler på temamuseum er Vestnorsk Industristadmuseum, Tysse-dal Hardanger, Fetsund Lenser og naturinfoser, Akershus og Halden-vassdragets Kanalmuseum, Ørje i Øst-fold.

3) Kraftverksmuseum er eldre kraftstasjoner som er eller ønskes

satt og brukes til museumsformål. En del av disse er på Kulturrådets liste over verneverdige kraftstasjoner. Kraftselskapene er ofte viktige aktører for å få til bevaring, vedlikehold og aktivitet ved stasjonene. Eksempler på disse finnes i Tafjord, Luster, Bodø, Hemnes, Skånland, Kåfjord, Vemork, Tyssedal, Glomfjord.

4) Senter og tiltak i kombinasjon har ofte lignende innhold som museum, men har i sitt valg av navn bevisst holdt seg unna museumsbegrepet og ønsker å vektlegge formidling og samtidsinformasjon, fremfor andre museale oppgaver som dokumentasjon/bevaring og forskning. Sentrene ser seg selv som del av reiselivet, evt. som kunnskaps-senter for bransje, lokal og regional befolkning. Sentrene er avhengig av forskningsinstitusjoner, muséer og bransje når det gjelder å skaffe seg kunnskap. Sentrene ønsker ofte å knytte til seg komplementær virksomhet som øker aktiviteten deres og styrker økonomien. Dette kan være offentlig forvaltningsvirksomhet og tilknytning til satellitter (aktiviteter/tiltak) i området. Eksempel er Hardangervidda Natursenter Eidfjord, Vassdragssenteret Sør-Aurdal, Foss i Foss Gaular, Villaks-senteret Lærdal, Senter for vann og miljø Hornindal, Gaula Laksesenter, Senter for miljøteknologi Sandane.

5) Energisentre er oppretta på bakgrunn av kraftselskaperens behov for å drive informasjons- og profileringsvirksomhet. Det bygges nye bygnin-ger, men finnes oftest ved moderne

kraftstasjoner og/eller verneverdige kraftstasjoner. Statkraft er i en særklasse med 13 sentre/besøksverk. Flere større selskap planlegger nye sentre. Eksempel på energisentre er Energiforum Rånåsfoss, Energisenter på Dale og ved Hunderfossen, Energi-/informasjons-senter Oltedal.

6) Plan, tilrettelegging og informasjonstiltak er prosjekt som ofte er del av fylkeskommunal/kommunal planlegging, f.eks. av vannbruksplan. Det dreier seg om å kartlegge vannressursene, disponere dem, tilrettelegge for tilgjengelighet og informere når område er tilrettelagt. Informasjonen er ofte både naturhistorisk og kulturhistorisk - i stadig større grad forsøker man å kombinere disse innfallsvinklene. Eksempel er Norsk vassdragsvising Telemark, Taraldsvik Elvepark, Otra Elvepark, Sagelva miljø- og historiepark.

7) Bygdeutvikling og næringsutvikling er prosjekt som i sterk grad har sitt utspring i virkemidler og miljø knytta til landbruk og annen næringsvirksomhet. Alle ovenstående tiltak har i varierende grad aktualitet utfra en utviklings/moderniseringstankegang - de får stor politisk støtte fordi de kan ses på som grunnlagsinvesteringer og infrastruktur for annen næringsvirksomhet. Eksempel er Haldenvassdragets Bygdeutviklingsprosjekt, Rafting i Ogna (Steinkjer), Prosjekt Begna Elv, Bedre fritidsfiske i Valdres, Fiskesenter Snåsavatnet.

Tabell 2
Oversikt etablerte og planlagte muséer/sentre

Grupper	Øst		Vest		Sør		Midt		Nord		Total	
	E*	P*	E	P	E	P	E	P	E	P	E	P
Muséer med nasj. funksjon	2				2						4	
Museum	5		3		4	1	2	1	1	2	15	4
Kraftverk-museum	2	1	6	3	3	4	2		4	2	17	10
Senter	1	2	4	4			3	2		1	8	9
Energisenter	2		5	1	6	3			5		18	4
Etablerte og planlagte muséer og sentre	12	3	18	8	15	8	7	3	10	5	62	27

- * Etablerte virksomheter (i drift)
- * Planlagte virksomheter dvs. muséer/sentre under bygging eller under planlegging

Tabellen viser at det er kartlagt 36 muséer og 26 sentre som arbeider med vassdrags- og/eller energitema. Det er planlagt 14 nye muséer og 13 nye sentre. Region Sør og Vest har flest etablerte og planlagte virksomheter.

8) Muséer med nasjonal funksjon er muséer som allerede er utpekt av Kulturdepartementet som muséer med nasjonalt ansvar for tekniske/industrielle kulturminner. Dette gjelder Norsk Skogbruksmuseum, Norsk Teknisk Museum, Norsk Industriarbeidermuseum og Norsk Bergverksmuseum. Alle disse arbeider innenfor og/eller tett opp til vassdrags- og energisektoren.

9) Dokumentasjonsgruppen dekker 9 prosjekt. Dette er prosjekt som driver kartlegging/registrering av vassdrags-historie/innretninger. Dette gjelder f.eks. registrering av fløtningsinnretninger i Hedmark og Namsenvassdraget, næringsvirksomhet i og langs Reisa-elva, Troms og Andelva (Eidsvoll).

Det er gråsoner mellom de ulike typer prosjekt. De låner idéer fra hverandre og blir påvirket av f.eks. de samme inn-tektskilder.

Konklusjoner fra prosjektet

NVEs samarbeidspartner bør begrenses og ta utgangspunkt i

- NVEs 5 regioner og 14 arbeids- og ansvarsområder
- spesifikke områder som;
- kulturminnevern knyttet til eldre vassdragsanlegg
- produksjon/utvikling av utstillinger, publikasjoner, aktiviteter
- felles markedsføring av tilbud
- innkjøpssamarbeid og felles bruk av utstyr og effekter
- initiere og gjennomføre forskning sammen

Aktørene som er kartlagt omfatter;

- 298 prosjekt og permanente virksomheter
- 9 typer hvorav permanente virksomheter er ulike typer museer og sentre.
- bransjen er fragmentert og konkurransen hard.

NVE bør;

- stimulere til bransjekonsentrasjon,
- klarlegge egne behov/krav,
- legge vekt på disiplin i oppfølging av strategien,
- unngå oversentralisering gjennom nettverksløsning og vekt på det regionale nivå

Det er behov for;

- nasjonal koordinering og kontroll,
- praktisk samarbeid om oppgaver på regionalt nivå,
- regionalt samarbeid som kan yte veiledning på lokalt hold

NVE bør ikke etablere eller bidra til å etablere nye institusjoner, men utvikle samarbeid med eksisterende virksomheter. Samarbeidet formaliseres gradvis ved avtaler.

Et 1-årig pilotprosjekt bør gjennomføres i en region for å prioritere mellom arbeidsområder, samarbeidspartnere og for å utvikle avtaler. Kontakt til museer/sentre koordineres internt i NVE.

Pilotprosjektet er nå i startfasen og gjennomføres i samråd med vårt departement; Olje- og energidepartementet.